

نقش امیر علی شیر نوایی در تمدن آفرینی دوره تیموریان هرات

نگارنده: پوهاند فضل الرحمن فقیهی *

چکیده

دوره تیموریان هرات، درخشان‌ترین دوره تمدنی سرزمین ماست و نقش امیر علی شیر نوایی در ایجاد تمدن این دوره در تاریخ کشور ما قابل بحث است. تحقیق در این زمینه، ارزشمند است؛ چه راه را برای درک اسباب شکوفایی تمدنی این دوره باز می‌کند. این مقاله، به تبیین این امر پرداخته و در پی این بوده است تا چندوچون سهم امیر علی شیر نوایی در تمدن آفرینی دوره تیموریان را تبیین نماید و پاسخ دهد که: نقش امیر علی شیر در شکوفایی تمدن این دوره چه‌گونه بوده است؟ این پژوهش، که به روش تحلیلی - توصیفی و با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای انجام شده، می‌رساند که نوایی به حیث فردی صاحب اقتدار در ابعاد حاکمیت و سیاست، آفرینش آثار علمی و ادبی، و احداث بناهای خیریه و عام‌المنفعه، توانسته است در تمدن این دوره، ارزنده‌ترین و جامع‌ترین سهم را ایفا نماید؛ چنان‌که کم‌تر وزیری در دوران وزارتش به چنین دست‌آوردهای تمدنی و فرهنگی دست یافته است. نوایی از مؤثرترین شخصیت‌هایی است که در ایجاد و شکوفایی تمدن دوره تیموریان نقش به‌سزایی را دارا بوده است.

واژه‌گان کلیدی: نوایی، تمدن، دوره تیموریان، ادبیات، سیاست و عمران.

ISSN

P: 2788-4155

E: 2788-6441

Ghalib

Received: 25 / 04 / 2022

Accepted: 12 / 07 / 2022

The role of Amir Alishir Newayee in creating the culture of the Timurid period in Herat

Author: Prof. Fazlurrahman Faqihi*

Abstract

The age of Timoorian of Herat is the most shining civilizational age in our land and the role of Amir Ali Shir Newayee in creating this civilization is discussable in the history of our country. The study in this case seems worthwhile; because it opens the way to understand the causes of efflorescence of civilizational of this age. This study proceeds the expression of this object and follows to describe the measure and quality of Amir Ali Shir Newayee's share in create of civilization of Age of Timoorian. This article will answer this ask: how has been the role of Amir Ali Shir in efflorescence of civilization of this age? This research done analytically and using library sources, results that Newayee as a powerful person could have the most valuable and most comprehensive role in the civilization of this age in the dimensions of sovereignty, politic, creating of works and construct of public works; as less minister could achieve such cultural and civilizational consequences in his period of ministry. Newayee is from the most effective characters that has had adequate role in creating and efflorescence of civilization of Timoorian's age.

Keywords: Newayee, civilization, Timurid era, literature, politics and civil engineering.

GHALIB (Research and Scientific quarterly Journal of Ghalib University)
11th years, 37th Series, 2nd Volume, fall 2022

* Academic Cadre of Herat University (faqihifazl@gmail.com)

This article is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial-No Derivatives 4.0 International License

مقدمه

تمدن دوره تیموریان و پیشرفت ادب و هنر در این عهد، مرهون جمع کثیری از دانش‌مندان، سخن‌وران و حاکمان این دوره بوده و با تلاش جمعی و همه‌جانبه‌یی، پدید آمده و رقم خورده است. در این میان، برخی شخصیت‌ها سهم ارزنده‌تر دارند و حتا نقش محوری را در پایه‌ریزی و شکوفایی تمدن این دوره ایفا کرده‌اند. امیر علی شیرنواپی، وزیر دانش‌مند این دوره از شخصیت‌های فرهنگی و از ارکان کلیدی ایجاد تمدن و انکشاف ادب و هنر این دوره به شمار می‌آید. بحث درباره سهم این وزیر دانش‌مند در پایه‌ریزی و انکشاف تمدن و فرهنگ این دوره ارزش‌مند است و پنجره‌یی را به‌سوی ورود به مطالعات تمدنی این دوره می‌گشاید. این مقاله، تبیین چنین مسأله‌یی را مورد پژوهش و کاوش قرار داده است.

در آثار تاریخ ادبیات حوزه خراسان‌زمین در مبحث دوره تیموریان، معمولاً به خدمات امیر علی شیرنواپی در حوزه سیاست و حاکمیت، دانش و فرهنگ، تمدن و عمران، اشاره شده و سخنانی ارائه گردیده است؛ اما متمرکز و منسجم نیست. محمد اسلم افضلی در رساله «هرات در عهد تیموریان» (۱۳۹۰: ۱۸۲) از خدمات امیر علی شیرنواپی یاد کرده، شماری از بناهای تاریخی هرات را به او نسبت داده، که بیان‌گر تمدن دوره تیموریان است. سرور همایون، در اثرش «هرات در دوره تیموری‌ها» (۱۳۸۰: ۵۵) امیر علی شیرنواپی را شخصیتی دانش‌محور و معنویت‌خواه بر شمرده که زنده‌گی خویش را وقف پیشرفت دانش و تمدن کرده و از آن‌چه در دست و توان داشته در ایجاد رفاه عامه و امور خیریه دریغ نکرده است. عطاءالله حسینی و امیر نعمتی لیمائی، در مقاله «شخصیت سیاسی-ادبی امیر علی شیرنواپی و اثربخشی مکتب ساز او» با نوشتن مطالب التقاطی، به شیعه‌سازی هرات توسط سلطان حسین و جلوگیری امیر علی شیرنواپی در انجام رسمیت مذهب تشیع پرداختند (۱۳۹۲: ۵۷). این مقاله بیش‌تر روی جنبه‌های سیاسی فعالیت‌های امیر بحث کرده است. امیر تیمور رفیعی و احترام اسفینی فراهانی در مقاله «امیر علی شیرنواپی و نقش سیاسی فرهنگی او در عصر تیموری»، بیش‌تر به نقش وی در حوزه سیاست در دوره تیموریان پرداخته‌اند. بدین‌گونه تا جایی که نگارنده جست‌وجو کرده، اثر متمرکزی را بر تبیین نقش امیر علی شیرنواپی در تمدن آفرینی دوره تیموریان درنیافته است؛ لذا این مقاله، به‌منظور تبیین و تحقیق این موضوع، تهیه گردیده و به رشته تحریر در آمده است.

هدف این تحقیق، این است که سهم امیر علی شیر نوایی را در ایجاد و سازمان‌دهی تمدن و فرهنگ این دوره تبیین کند؛ نقش وی را در حوزه‌های سیاست و حاکمیت برجسته گرداند؛ جای‌گاه وی در دانش و ادبیات را مشخص سازد؛ خدمات وی در آبادانی مادی و معنوی و کارهای عام‌المنفعه در قلمرو تیموریان را روشن نماید؛ و جای‌گاه اش در ایجاد و پایه‌ریزی تمدن آن دوره را معلوم بدارد. بر مبنای اهداف مذکور، این نوشته به این پرسش‌ها پاسخ ارائه خواهد کرد که: امیر علی شیر نوایی در دست‌گاه حاکمیت تیموریان، در برابر اهل دانش و تمدن‌آفرینان، چه‌گونه رفتار و سلوک داشته است؟ سهم او در آفرینش آثار علمی و ادبی چه اندازه بوده و در شکوفایی دانش و ادبیات آن دوره چه تأثیری داشته است؟ وی در ایجاد بناهای خیریه و عام‌المنفعه چه‌کارهایی را و به چه اندازه‌یی انجام داده است؟ و سرانجام، جای‌گاه وی در پیدایی این تمدن بزرگ و نام‌آور، چه‌گونه بوده است؟

این تحقیق به‌گونه تحلیلی - توصیفی و با استفاده از مواد کتابخانه‌یی انجام شده است، که با استفاده از منابع تاریخی و شواهد موجودی که در نفس‌الامر وجود دارد و از آن‌ها در منابع مکتوب ذکر به‌عمل آمده، به تبیین سهم امیر علی شیر نوایی در حوزه تمدن مادی و معنوی این دوره پرداخته است.

یافته‌های تحقیق، ضمن این‌که توجه و اعتنای بیش‌ازحد امیر علی شیر^۱ به معنویات و دانش و عمران را بیان می‌دارد، می‌تواند با بیان جای‌گاه بلند نوایی در سیاست و دانش و فرهنگ، و در ایجاد تمدنی سترگ، سیاست‌مداران امروزی را متوجه سازد و به‌سوی رشددهی دانش و فرهنگ فرا بخواند و تشویق شان نماید.

تولد نوایی در خانواده متمدن

امیر علی شیر نوایی در سال ۸۴۴ ه.ق. در هرات و ظاهراً در باغ دولت‌خانه، نزدیک پل تولکی به دنیا آمد (فکری، ۱۳۹۰: ۴۴۵). دولت‌خانه، منطقه‌یی در شمال‌شرق شهر قدیم هرات بوده که هم‌اکنون جزو شهر هرات گردیده است. این منطقه حالا نیز به همان نام معروف است و در شمال باغ‌مراد و جنوب جوی انجیل واقع است، که از غرب به باغ آزادی و از شرق به بزرگ‌راه، متصل است.

امیر علی شیر، پس از سال‌ها امارت و وزارت و انجام کارهای فرهنگی و تمدنی، سرانجام در سال ۹۰۶ ه.ق. (حاجی خلیفه، ۲، ۱۷۴۲) یا سال ۹۰۷ ه.ق. (همایون، ۱۳۸۰: ۳۰) در شهر هرات وفات

یافت. از قرائن معلوم می‌شود، که خانواده امیر علی شیر، با دربار سلطنتی آن دوران، پیوندی داشته است؛ زیرا وی پسر غیاث‌الدین محمد کیجکینه بخشی بهادر از الوس جغتای در هرات است، که در دربار شاهرخ میرزا خدمت می‌کرد. مادر او نیز دختر شیخ ابوسعید چنگ از امیرزاده‌گان کابل بود، که در دربار تیموریان دایه بوده است (فکری، ۱۳۹۰: ۴۴۵). بدین طریق پدر و مادرش از وابسته‌گان دربار تیموریان شمرده می‌شدند و در آن‌جا مصروف فعالیت و خدمات بوده‌اند؛ لذا او در خانواده‌یی به دنیا آمد که به دربار حاکمیت تیموریان ورود یافته بودند و به رسم و آیین حکومت‌داری آشنایی داشتند. شاید وابسته‌گی و راه‌یابی پدر و مادر نوایی، باعث محشوربودن و آشنایی او از خردسالی با شهزاده‌گان تیموری از جمله، سلطان حسین بایقرا بوده است. همه این امور در آینده آموزشی و جای‌گاه فرهنگی، سیاسی و اجتماعی نوایی تأثیر خود را گذاشته و در پخته‌گی شخصیت او اثرمند بوده است. بدین گونه وی شخصیتی سیاست‌مدار، فرهنگی، متمدن و اندیشه‌مند بار آمد و توانست در ایجاد و پایه‌ریزی تمدن دوره تیموریان و شکوفایی آن سهمی ارزنده ایفا نماید.

تمدن آموزی در آموزش‌ها

نسب پدر و مادر نوایی و جای‌گاه آنان در دربار، حتماً باعث شده که به آموزش‌های فرزندان اعتنا داشته باشند. بدین اساس امیر علی شیر نوایی، آموزش‌هایش را در هرات آغاز می‌نماید. برخی از نویسندگان ابراز داشته‌اند که نوایی «رفیق ایام کودکی سلطان حسین بایقرا بوده» است (طیبی، ۱۳۶۸: ۵۹). برخی هم نوشته‌اند که «امیر علی شیر، کودکی را با حسین بایقرا به حیث هم‌مکتبی گذرانده بود» (همایون، ۱۳۸۰: ۵۴). هم‌چنان گفته‌اند که «او با سلطان حسین بایقرا، برادر رضاعی بوده است» (فکری، ۱۳۹۰: ۴۴۵). شاید این هر سه سخن، درست بوده باشد و حتا او برادر رضاعی سلطان نیز بوده باشد؛ زیرا هم‌چنان که پیش‌تر تذکر رفت، مادرش در خانواده تیموریان رفت‌وآمد داشته و مورد اعتماد شان بوده است، و بعید نمی‌نماید که کودکان خانواده تیموری و از جمله سلطان حسین را شیر داده باشد و بدین طریق، فرزندش نوایی و سلطان حسین، برادر رضاعی بوده باشند. طبیعی است که این هم‌نوایی امیر علی شیر نوایی با سلطان حسین بایقرا، باعث شده تا وی نیز مثل آن شهزاده، در نحوه آموزش علوم، از امتیازات ویژه برخوردار باشد و نزد استادان ماهر و شایسته به تحصیل علوم اشتغال ورزد. به همین گونه، همراهی و هم‌درسی نوایی با سلطان حسین، او را به

خوی و خصایل دربار آشنا می‌ساخت و ذهن او را برای پذیرش مسؤولیت‌های سیاسی بعدی، آماده می‌نموده است.

امیر علی شیر نوایی در ده ساله‌گی، یعنی تقریباً در سال ۸۵۴ هجری قمری در خراسان به خدمت ابوالقاسم بابر بوده و او چنان به علی شیر دل بسته‌گی داشت که او را فرزند خطاب می‌کرد (افضلی، ۱۳۹۰: ۱۶۰). در همین زمان، سلطان حسین بایقرا هم در هرات بود و با امیر علی شیر نوایی در مدرسه درس می‌خواندند. بدین طریق «تحصیلات ابتدایی امیر در هرات انجام یافته و چندی هم به سمرقند در مدرسه خواجه فضل الله ابواللیثی تحصیل می‌نموده است» (فکری، ۱۳۹۰: ۴۴۵). تنوع محیط‌های آموزشی در هرات و سمرقند که در آن روزگار از مراکز اصلی و بزرگ دانش و آموزش به‌شمار می‌رفتند، در رشد اندیشه و جهان‌بینی امیر علی شیر نوایی تأثیر ارزنده داشته و او را مردی اندیشه‌مند و وسعت‌نگر به بار می‌آورده است؛ چه هرات از مراکز بزرگ دانش و ادب بود، و سمرقند نیز میراث بزرگی از تمدن حیات تیمور گورکان را در خود پرورانیده بود و جمع ساخته بود.

چنان می‌نماید که نزدیکی امیر علی شیر نوایی به سلطان حسین بایقرا در خردسالی، در آموزش‌های نخستین و در هنگام نوجوانی، باعث ایجاد وابسته‌گی روحی و معنوی آن دو شخصیت با هم‌دیگر شده بود. طبیعی است که بعد از سال‌ها، پس از تحولات سیاسی و گردش روزگار، «چون سلطان به پادشاهی رسید، در سال ۸۶۲ ه.ش. او را مهرداد دیوان اعلی گماشت و به‌تدریج به مقامات عالی وزارت و منادمت و مقرب خاص رسید» (همایون، ۱۳۸۰: ۵۵). این بدان معناست که نزدیکی امیر علی شیر نوایی با سلطان حسین بایقرا، در پهلوی مقاصد سیاسی، بیش‌تر پیوند معنوی و روحانی داشته و گزینش وی به مقام وزارت، مرهون جای‌گاه والای امیر علی شیر و شایسته‌گی او در دانش و تمدن بوده است. از همین‌رو، امیر تا سال‌های سال و تا هنگامی‌که خودش از انجام وظیفه معذرت خواست، به این وظیفه ادامه می‌داد و برخلاف سایر ارباب سیاست و وزارت، هیچ‌گاهی معزول نشد.

بدین طریق، شرایط آموزشی امیر علی شیر نوایی و همراهی وی با سلطان حسین بایقرا، در پهلوی شخصیت معنوی و طینت پاکیزه‌اش، باعث نزدیکی و جای‌گاه وی در دربار سلطان گردید. از این‌رو وی توانست، با درایت و شایسته‌گی، نخست به حیث مهرداد دیوان اعلی و سپس به مقام وزارت برسد و بتواند خدمات ارزنده‌یی را در عرصه‌های گوناگون انجام دهد.

زمینه‌های تمدن‌آفرینی در کارکردهای نوایی

دوره تیموریان هرات، حامل تمدنی سترگ بود، که در منطقه و جهان در آن دوران، کم‌نظیر به شمار می‌رفت؛ بل که هرات در آن روزگار، محل صدور دانش و ادب به مناطق هم‌جوار و جهان بود.

این فرهنگ متعالی و تمدن بزرگ، نتیجه تلاش‌های گروهی از مردان سیاست و دانش بود که امیر علی شیرنواپی یکی از محورهای اصلی آن به شمار می‌رفت؛ چه او نقش بنیادینی را در تمدن این دوره بازی کرد و کارهای ارزنده‌یی را انجام داد.

به‌طور کلی می‌توان گفت، شکوفایی تمدن دوره تیموریان و به‌طور کلی، پیدایی این وضع مبارک و شایسته، نتیجه تضارب مثالی از سلطنتی دانش‌دوست، وزارتی تمدن‌پرور و روحانیتی فعال و پویا بود، که با هم‌آهنگی کامل و متوازن، بنای استواری از فرهنگ مادی و معنوی را پایه‌ریزی نمودند، که سرآمد دوره‌های پیشین و پسین به شمار می‌رود؛ بنابراین، امیر علی شیرنواپی یکی از ستون‌های اصلی بنای تمدن این دوره بود و سهمی ارزنده و بزرگی را به عهده داشت، که در محورهای گوناگون قابل مطالعه است. تمدن آفرینی امیر علی شیرنواپی را در دوره تیموریان را در زمینه‌های گوناگون به گونه زیر می‌توان به بحث گرفت:

الف. در وزارت دانش‌محور

امیر علی شیرنواپی مردی نام‌آور و سیاست‌مداری کارفهم بود، که در مسائل مهم و خطیر حاکمیت تیموریان، دخیل بود. او شخصیتی دانش‌محور و معنویت‌پرور بود؛ زیرا «ارزش‌های والای انسانی او، که بالاترین ارزش‌هاست، در مرقع او بازتاب یافته بود...» (همایون، ۱۳۸۰: ۵۵). با چنین ویژگی توانسته بود از اقتدار اجتماعی و سیاسی در بین جامعه، برخوردار باشد. بعد از مرگ شاهرخ، اوضاع سیاسی به دلیل اختلافات، نابه‌سامان می‌شد؛ اما سلطان حسین بایقرا (۸۷۵-۹۱۱ ه.ق) توانست صلح و آرامش را پدید آورد و «در سایه تلاش و کوشش مردان کاری، از جمله امیر علی شیرنواپی ترقیاتی را سبب شد» (همان: ۱۰).

رسیدن نوایی به منصب وزارت در سلوک و رفتار، آثار عجب و نخوت را ایجاد نکرد؛ بل که هم‌چنان شخصیت معنوی وی پابرجا مانده بود و به خصایل نیکو و اخلاق انسانی همیشه آراسته بود؛ از این رو، «با تمام اقتدار و شکوهی که داشت به مسائل دنیایی ارزش نمی‌داد و هرگاه کم‌ترین فرصتی می‌یافت و از کارهای رسمی فراغت حاصل می‌کرد، به صحبت دوستان فاضل، شاعر و ادیب خویش، به‌ویژه جامی می‌پرداخت؛ یا شعر می‌سرود و یا در مباحث عارفانه و صحبت‌های صوفیانه مستغرق می‌گردید» (طیبی، ۱۳۶۸: ۵۹). دانش‌پروری و معنویت‌محوری نوایی باعث می‌شد که از سویی اهل دانش و ادب اعم از نویسندگان و شاعران و عالمان دین، بدو بگروند و او را به حیث

اسوه خود در کارهای علمی و ادبی قرار دهند، ازسوی دیگر، وی با این خصایص نیکو و خصایل متعالی، می‌توانست جای‌گاه مستحکم در نظام سیاسی و در تصمیم‌گیری‌های بزرگ حاکمیت تیموریان را به دست آورد و از آن خود سازد.

امیر علی‌شیر نوایی شخصیتی بود که بدون وجود او و خدمات ارزش‌مندش، هرگز سلطان حسین بایقرا نمی‌توانست به آن همه موفقیت دست یابد؛ بنابراین، می‌توان دریافت که «قرب و منزلت او در دربار، بردباری و همدلی با شعرا و نویسندگان که داشت، سبب شد که هرات زمان او به کانون بزرگ فرهنگی تبدیل شود» (همایون، ۱۳۸۰: ۵۵). سهم نوایی در گسترش دانش و خدمات تمدنی، تنها در زادگاهش که مرکز حاکمیت بود، خلاصه نمی‌شد. از این‌رو بود که «نه‌فقط هرات و حومه آن، بل که شهرهای دیگر خراسان از قبیل کابل و بلخ و غزنی و قندهار و مشهد و تربت جام و نیشاپور، هم نشانه‌های عطوفت او را در خود به گونه جاودان دارند» (همان: ۵۵). صیت خدمات فرهنگی و تمدن‌پروری نوایی، همه‌جا را فرا گرفته بود؛ حتا به خارج از مرزهای خراسان می‌رسید. تاریخ‌نگاران مدعی شده‌اند که «میرخواند، نویسنده حبیب‌السیر از پرورش‌یافته‌گان این وزیر دانش‌ور است» (طیبی، ۱۳۶۸: ۶۳). او که بعدها ره‌سپار هند شد و آثار ارزش‌مندی را در آن محیط به اتمام رساند؛ چنان‌که وی یکی از دانش‌مردانی دانسته می‌شود که در پی‌ریزی ادبیات فارسی و رشد آن در شبه‌قاره سهمی داشته است.

نوایی سیاست‌مداری وارسته و عاری از تعلق به مادیات بود؛ بل که همیشه به آبادانی مادی و معنوی شهرها و رعایا می‌اندیشید. او باوجود داشتن منصب وزارت، از فقر معنوی برخوردار بود و خودش زنده‌گی پُر زرق و برق را برای خود آماده نکرده بود. حتا نوشته‌اند که «چون وفات یافت... در گوری به خواب ابدی فرو رفت که گنبد و رواق نپذیرفت» (همایون، ۱۳۸۰: ۵۵)؛ یعنی که «آن‌چه امروز بر فراز آن مشاهده می‌شود جدید است» (همان: ۳۰) که در هنگام وفات وی اعمار نشده بود، بل که بارها توسط دیگران و بدون وصیت وی بر سر قبر وی بناهایی ایجاد شده است.

بدین طریق به‌جا و سزاوار است که گفته‌اند، امیر علی‌شیر نوایی «از صفات عالی‌اداری و سیاست‌مداری برخوردار بود» (طیبی، ۱۳۶۸: ۶۲). همین وارسته‌گی و معنویت‌محوری‌اش او را بیش‌تر توانایی بخشید که در نتیجه توانست، گام‌های ارزنده‌یی را در ایجاد تمدنی سترگ در دوره تیموریان بردارد و نام خود را در حوزه ادب و دانش و تمدن جاودانه سازد.

ب. در اعتنا به ادب و دانش

از آن جا که امیر علی شیرنواپی، خود اهل دانش و ادب بود، از اهل علم، تقدیر می نمود و کارهای علمی و ادبی، مورد توجه و اعتنای او قرار می گرفت. توجه نوایی به مولانا جامی از همین اعتنای او به دانش و ادب سرچشمه می گرفت. او همیشه به خدمت مولانا می شتافت، بدو اقتدا داشت و از دانش و معنویتش استفاده ها می برد. وی در هنگام فوت مولانا جامی، جزع بسیار کرد و خود وی در غسل دادن مولانا شرکت نموده، جنازه اش را تا لب گور به دوش کشید (توحیدی پور، ۱۳۶۵: ۱۵۷). به همین گونه امیر علی شیرنواپی تا روز چهل و فوات مولانا جامی، مرثیه بی را مشتمل بر هفت بند و هفتاد بیت، به نظم آورده بود، که در محفل یادبود مولانا خوانده شد؛ بند نخستین آن چنین است:

هر دم از انجمن چرخ جفای دگر است	هر یک از انجم او داغ بالای دگر است
روز و شب را که کبود است و سیه جامه در او	شب عزای دگر و روز عزای دگر است
بل که هر لحظه عزایی است که از دشت عدم	هر دم از خیل اجل، گرد فنای دگر است
هست ماتم کده دهر که از هر طرفش	دود و آه دگر و ناله و وای دگر است
آه او هست به دل تیره گی افزاینده	وای او نیز به جان یأس فزای دگر است
گل این باغ که صد پاره ز ماتم زده گی است	هر یکی سوخته جامه قبای دگر است
آب او زهر و هوایش متعفن چه عجب	که در این مرحله هر روز وبای دگر است
اهل دل میل سوی گلشن قدس ار دارند	هست از آن در که در او آب و هوای دگر است
نزد ارباب یقین دار فنا جایی نیست	وطن اصلی این طایفه جای دگر است
زان سبب مست می جام ازل عارف جام	سرخوش از دار فنا سوی وطن کرد خرام

فکری سلجوقی در اثرش خیابان (۱۳۴۹: ۹۰) آن مرثیه را به تمام و کمال آورده است و ابراز داشته که این مرثیه توسط مولانا واعظ کاشفی در مراسم یادبود از مولانا جامی قرائت شد.

نوایی به سایر بزرگان دانش و ادب و معنویت، ارزش فراوان قائل می شد. او در آبادانی عمارت های اطراف مرقد پیر هرات از جمله ساختمان نمکدان _ که در سمت غربی مزار پیر هرات واقع است و امروز سالم و پایرجاست _ سهم بنیادین داشت. وی هم چنان مرقد عطار نیشابوری در

خراسان غربی را به حیث یکی از سخن‌وران و عارفان سرزمین خراسان، اعمار کرد و بدان توجه جدی مبذول داشت.

تقدیر اهل دانش و ادب و کارهای علمی و ادبی از جانب امیر علی شیر نوایی از آن‌جا به‌خوبی قابل مطالعه است که اهل علم و دانش، آثار علمی خود را به نام امیر مسجل می‌کردند و به پیش‌گاه او تقدیم می‌داشتند. مولانا حسین واعظ کاشفی، کتاب «جواهرالتفسیر لتحفة الامیر» را که به فارسی نوشت، به امیر علی شیر نوایی اهدا و تقدیم داشت (ادنه‌وی، ۱۴۱۷: ۳۶۱)؛ همین‌گونه مولانا عبدالعزیز ابهری کاهانی سندی، از علما و محدثان آن دوران، کتابش را که در شرح مشکات المصابیح نگاشته بود، به امیر علی شیر نوایی اهدا و تقدیم داشته بود (حسنى طالبي، ۱۴۲۰: ۴، ۳۷۰). هم‌چنان میرحسین بن محمد شیرازی نیشاپوری (وفات ۹۰۴ ه.ق.) کتاب «معانی فارسی» خود را برای امیر علی شیر نوایی تألیف و تقدیم نمود (حاجی خلیفه، ۱۹۴۱: ۲ / ۱۷۴۲). باز غیاث‌الدین میرخواند هروی، صاحب حبیب‌السیر، کتابش «خلاصة الاخبار فی احوال الاخیار» را به نام امیر علی شیر نوایی تألیف و تقدیم کرد (حسنى، ۱۴۲۰: ۴، ۳۹۲).

تقدیم این‌همه آثار از جانب بزرگ‌ترین نویسندگان و دانش‌مندان، بیان‌گر اعتنای امیر علی شیر نوایی به دانش و ادب و تقدیر او از آثار علمی و ادبی است؛ چه هرگاه مردان سیاست به دانش و ادب ارزشی قائل نباشند، هیچ‌کسی آثار خود را به آنان تقدیم نمی‌کند؛ بل که آن‌چنان‌که در دوره معاصر ما مشاهده می‌شود، همه‌گان از دربارشان گریزان‌اند و پیوندی با آنان نخواهند داشت.

ج. در آفرینش آثار علمی و ادبی

امیر علی شیر نوایی به کارهای علمی و ادبی اولویت می‌داده و چنان می‌نماید که مصروفیت به کارهای سیاسی و امور مملکت، نوایی وزیر را از کارهای علمی و ادبی باز نمی‌داشته است. او در شعر و ادب، جای‌گاه متعالی داشت و کارهای ارزنده‌یی را انجام داد. مطابق آن‌چه از آثار نوایی در دست است و آن‌چه در تاریخ‌ها یاد شده، او آثار گران‌بهایی را به فارسی و ترکی از خود به یادگار گذاشته و در مظاهر تمدن این دوره، سهم ارزنده ایفا کرده است. تاریخ‌نگاران به زبان فارسی و عربی در آثار و منابعی چون: هدیه العارفین (بابانی، ۱۹۵۱: ۱ / ۷۳۹-۷۴۰)، کشف‌الظنون (حاجی خلیفه: ۱۹۴۱: ۲، ۱۹۶۷)، تاریخ هرات در عصر تیموریان (طیبی، ۱۳۶۸: ۶۲-۶۳) و هرات در عصر تیموریان (افضلی، ۱۳۹۰: ۱۷۹)، آثار نوایی را برشمرده و ذکر کرده‌اند. بر بنیاد آن‌چه در آن منابع ذکر شده، آثار وی را می‌توان چنین دسته‌بندی کرد:

۱. در قصیده و غزل سرایی: دیوان اشعار فارسی را دارد که انواع گوناگون شعر را در بر گرفته است؛ هم‌چنان دیوان اشعار ترکی وی، مشتمل بر چهار بخش است: غرائب الصغر، نوادر الشَّبَاب، بدائع الوسط و فوائد الکبر. برخی بر این نظراند که بخش‌های دیوانش به نام‌های: تحفة الاصغر، غرة الکمال، وسط الحیات و بقية النقیه، نامیده شده‌اند؛ به هر صورت که باشد، حجم زیاد دیوانش که مشتمل بر انواع گوناگون شعر است، بیان‌گر این است که امیر نوایی، توانایی خوبی در سرایش شعر داشته و مصروفیت‌های سیاسی و حکومت‌داری، وی را از کارهای علمی- ادبی باز نداشته است. وی در سرایش شعر تکرری استعداد عالی داشته است. مؤلف بابرنامه گفته که «بی‌نظیر کسی بود و هیچ‌کس به اندازه او شعر ترکی نگفته بود» (بابر، ۱۳۰۸: ۱۰۸).

۲. در مثنوی سرایی: خمسة‌المتحیرین از آثار اوست که شامل پنج مثنوی تحية الابرار، فرهاد و شیرین، لیلی و مجنون، سد سکندری و سبعة سیاره به زبان ترکی است. علاوه بر آن، آثار منظومی چون: لسان‌الطیر، قصه شیخ صنعان، حیره الابرار، نظم الجواهر و اسکندرنامه را سروده است. همین گونه وی اربعین منظومی نیز از خود به یادگار گذاشته است. این اربعین‌های منظوم، رواج دوره تیموریان و پیش‌تر از آن بوده که شمار زیادی از اهل دانش و تألیف، اربعیناتی را تهیه می‌دیدند؛ هم‌چنان کسانی که توانایی نظم و سرایش شعر را دارا بودند، به منظوم ساختن چهل حدیث از احادیث نبوی صلی‌الله علیه وسلم می‌پرداختند؛ چنان‌که از اربعین جامی می‌توان نام برد.

۳. در منشآت‌نویسی: دو اثر منشآت ترکی و منشآت فارسی را تدوین کرده و باقی گذاشته است. منشآت‌نویسی نیز رواج دوره تیموری بوده و دانش‌مندان، در انشاء و نامه‌نگاری، کارهایی انجام داده‌اند. منشآت جامی نمونه‌یی از این کارهاست که توسط دیگران تدوین یافته است. امیر نوایی هم خواسته تا در این حوزه نیز، کارهایی انجام دهد و به دو زبان، نامه‌هایی را انشا نموده است.

۴. در تذکره‌نگاری: امیر علی شیر نوایی در این حوزه دو کار ارزش‌مند را انجام داده است. یکی «مجالس النفاثس» را به زبان ترکی، در شرح حال و معرفی شاعران نگاشته که دو بار به زبان فارسی ترجمه شده است. به اساس گفته حاجی خلیفه (۱۹۵۱: ۱، ۳۸۸) مجالس‌النفاثس را حکیم شاه‌محمد قزوینی نیز از ترکی جغتایی به زبان ترکی رومی ترجمه کرده و شماری از شاعران روم را نیز بدان ضمیمه کرده است. دوم کتاب «نفحات الانس» مولانا جامی را _ که در شرح حال عارفان است _ به زبان ترکی ترجمه نموده و «نسائم المحبة» نام‌گذاری کرده است. این دو اثر، از

تذکره‌های ارزش‌مندی هستند که در شرح حال شاعران و عارفان سرزمین خراسان و سایر مناطق، نوشته شده‌اند و اهل دانش و تحقیق را به حقایق ارزش‌مندی رهنمون می‌سازند.

۵. در تاریخ‌نگاری: نویسنده‌گان، آثاری چون *تاریخ الانبیاء* به زبان ترکی و *تاریخ ملوک عجم* را از آثار امیر علی‌شیرنوایی یاد کرده‌اند. این دو اثر هرچند در دست نیست، اما ثبوت این دو اثر، بیان‌گر جامعیت امیرنوایی در علوم روزگار خود او هستند.

۶. در فنون ادبی: آثاری چون: مفرداتی در فن معما (معمیات)، رساله‌یی در عروض و میزان الاوزان را در علم عروض به زبان ترکی نوشته بوده است.

۷. در زبان‌شناسی: محاکمة اللغتين (مقایسه زبان فارسی و ترکی) را نگاشته است؛ کاری که کم‌تر کسان انجام داده‌اند و توانایی چنین کاری از هرکس ساخته نیست. این اثر بیان‌گر آن است که امیر علی‌شیرنوایی، در دستور هردو زبان فارسی و ترکی و ادبیات آن دو زبان، جای‌گاه متعالی داشته است؛ چنان‌که به چنین مقایسه‌یی دست زده است.

۸. در شرح حال‌نویسی: آثاری چون *حالات سید حسن اردشیر، حالات پهلوان محمد ابوسعید و حالات پهلوان اسد* را از آثار امیر علی‌شیرنوایی یادآوری کرده‌اند. این نوشته‌ها هرچند، شاید یادداشت‌های محلی بوده‌اند، اما در حوزه فرهنگ خراسان‌زمین و هرات، از ارزش ویژه‌یی برخوردار بوده‌اند.

۹. در سیاست و اخلاق و مواظ دینی: آثاری چون: *تحفة الملوك فارسی، محبوب القلوب، مناجات‌نامه، سراج المسلمین، رساله وقفیه، سراج المسلمین، السیف الیهادی علی رقبه المنادی و مکارم الاخلاق* را نوشته است. این آثار در تذکره‌ها و منابعی که نام کتاب‌ها را ثبت نموده‌اند، به امیر علی‌شیرنوایی، نسبت داده شده‌اند و بیان‌گر دست‌رسی امیر به علوم دینی و مفاهیم اخلاقی و سیاسی است.

برخ دانش‌مندان درباره توانایی امیر علی‌شیرنوایی به زبان‌های گوناگون، ابراز نظر کرده‌اند، که «او به سه زبان فارسی، ترکی و پشتو شعر می‌گفت و آثار منظوم و منظوری بدین زبان‌ها از وی برجای مانده است» (رفیعی و فراهانی، بی‌تا: ۱۰۸)؛ اما آنچه به کثرت مشاهده شده، آثاری به زبان فارسی و ترکی از امیر به ارث مانده است؛ ولی به زبان پشتو کدام اثری از وی باقی نمانده تا این ادعا را به اثبات برساند.

بدین‌گونه امیر علی‌شیرنوایی، توانسته در پهلوی مشاغل سیاست و حاکمیت و پرداختن به امور عامه، آثار گران‌بها و حجیمی را از خود به یادگار گذارد و در تمدن سترگ دوره تیموریان، سهم

ارزنده و قابل اعتنایی داشته باشد. حضور امیر علی شیرنویبی در متن سیاست‌های دوره تیموریان و انجام امور حاکمیت وقت، از یک سو و تألیف و تدوین این همه آثار از سوی دیگر، بیانگر تلاش‌های مداوم و توانایی‌های خوب امیر در این حوزه است. او بدون شک، سیاست‌مداری ادب‌پرور و دانش‌مندی سیاست‌مدار بوده که برخلاف برخی سلاطین و وزیران جهان، توانسته میان حاکمیت و دانش، و میان سیاست و معنویت، جمع نماید و نام نیکی را برای خود و معاشران خود در تاریخ ثبت گرداند.

د. اثرگذاری علمی - ادبی نوایی بر دیگران

امیر علی شیرنویبی در دانش و ادبیات فارسی و ترکی، از شخصیت‌های تأثیرگذار بر دیگران به شمار می‌رود و نه تنها آثارش مورد استفاده دیگران قرار گرفته، بل که برای درک و فهم آثار نوایی، کتاب‌ها و لغت‌نامه‌ها ترتیب و تألیف شده است.

جایگاه امیر علی شیرنویبی در واژه‌شناسی و ابتکارات وی در کاربرد واژه‌گان زبان به حدی بوده که کتابی تحت عنوان «اللغات النوائیة واستشهادات الجغتائیة» در توضیح کاربرد واژه‌گانی تألیف شده، که امیر بزرگ در آثارش به زبان ترکی آن‌ها را به کار برده است. کتاب یادشده که نویسنده‌اش گم‌نام است، فرهنگی است که در آن واژه‌گان جغتایی به ترکی استانبولی شرح داده شده است (هیئت، ۱۳۶۵: ۱۲۷). این کتاب را شماری به اشتباه، از آثار خود امیر علی شیرنویبی دانسته‌اند، اما از نامش معلوم است که توسط دیگران جمع و ترتیب یافته است. این کتاب، هرچه باشد، اثرگذاری امیر علی شیرنویبی را بر شخصیت‌های ادبی و فرهنگی دوران او آینه‌داری می‌نماید.

به همین گونه اثر دیگری به‌منظور درک و فهم واژه‌گان و اصطلاحات به کار رفته در آثار نوایی، کتابی است به نام «بدایع اللغة» تألیف طالع ایمانی که آن را در سال ۱۰۸۴ ه.ق. به حیث فرهنگ جغتایی به فارسی نوشته است (حسینی ولیمائی، ۱۳۹۲: ۷۷) این کتاب جهت سهولت فهم واژه‌گان آثار امیر علی شیرنویبی تألیف شده است.

همچنان آثار دیگری مثل «اللغة علی لسان نوایی» (واحدی جوزجانی، ۱۳۴۶: ۱۶۲)؛ سنگ‌لاخ، تألیف میرزا مهدی خان استرآبادی از نویسندگان معروف دوره افشاری (استرآبادی، ۱۳۷۴: ۵)، خلاصه عباسی که خلاصه کتاب سنگ‌لاخ است، و آثار دیگری تحریر یافته‌اند تا فهم آثار امیر علی شیرنویبی برای اهل مطالعه آسان گردد.

هـ در آبادانی‌های عامّه

از مظاهر تمدّن دورهٔ تیموریان که امیر علی‌شیر نوایی در آن سهمی به‌سزا داشته، بناهای عام‌المنفعه است که مورد استفادهٔ همه‌گان قرار می‌گرفته است. هرات در دورهٔ تیموریان، از نگاه وجود بناهای بزرگ و عمومی، جای‌گاه نخست را در منطقه داشته است. تعداد ابنیه‌یی که به همت و مشوره و به هدایت امیر علی‌شیر نوایی در خود هرات ایجاد شده بسیار زیاد بوده‌اند. نوایی عواید خود را در راه خیرات و مبرّات و تشویق و ترغیب اهل ادب و هنر و ایجاد آثار عام‌المنفعه صرف می‌کرد و از آن آثار خیر، هنوز قسمتی باقی است. خیابان هرات، پر از بناهایی بوده که به همت امیر علی‌شیر نوایی پدید آمده بوده است. وی «در خیابان، دار الحفاظ و دار الشفاء و مدرسهٔ اخلاصیه را بنا نهاد» (همایون، ۱۳۸۰: ۱۷). در دار الحفاظ، نوجوانان به حفظ قرآن کریم می‌پرداختند، دار الشفاء، شفاخانه‌یی بوده که به تداوی بیماران پرداخته می‌شده و شاید گامی نخست در این راستا در خراسان‌زمین بوده است؛ و مدرسهٔ اخلاصیه جای‌گاهی بوده که در آن به تدریس و آموزش علوم اسلامی پرداخته می‌شده است. افسوس که از آن بناها در خیابان هرات، اکنون اثری نیست و به اثر حوادث دوره‌های بعدی نابود شده‌اند.

برخ منابع تاریخی (افضلی، ۱۳۹۰: ۱۸۲)، آثاری چون: گنبد و عمارت مزار ابوالولید احمد بن ابی‌رجاء آزادانی هروی، گنبد و عمارت مزار میر عبد الواحد شهید، گنبد و تعمیر مزار شه‌زاده عبدالله بن معاویه (زیارت شه‌زادگان)، عمارت زیبای نمک‌دان و باغچهٔ فرحبخش ناژو در گازرگاه، ترمیم مسجد جامع بزرگ شهر هرات، مسجد جامع زیارت‌گاه در گذرهٔ هرات، مسجد قریهٔ غلوار در غرب شهر هرات، و حوض ذخیرهٔ آب در قریهٔ غوردرواز شمال شهر هرات را از آن جمله ذکر کرده‌اند. همین‌اکنون شماری از این بناها، از جمله بنای زیارت شه‌زاده عبدالله، بناهای گازرگاه و مسجد جامع زیارت‌گاه، که به شکل مسجد جامع بزرگ هرات، اما کوچک ساخته شده، در هرات باقی هستند.

امیر علی‌شیر نوایی که خود در عمران بناها صاحب‌نظر بوده است، بیش‌تر بناهایی را که می‌ساخت «به دست استادان ماهر، کاشی‌های رنگین معرّق در آن کار می‌فرمود» (همایون، ۱۳۸۰: ۱۸)؛ همین‌طور عماراتی را که امیر علی‌شیر نوایی در حوالی منزل شخصی خود در کنار جوی انجیل و سایر مواضع ساخته بود، عبارت بودند از: مسجد جامعی که خود امیر نیز در آن دفن شد، مدرسهٔ اخلاصیه، خانقاه، دارالشفاء و حمامی که همه در یک محل اعمار گردیده بودند (افضلی، ۱۳۹۰: ۱۸۴). تعداد بناهای عام‌المنفعه و خیریهٔ نوایی بسیار زیاد بوده است. اهل تحقیق نوشته‌اند که «او سه صد و هفتاد مسجد، مدرسه، دارالشفاء، کتاب‌خانه، پل و رباط و کاروان‌سرا آباد کرد و یا ترمیم و آمادّه

استفاده گردانید» (همایون، ۱۳۸۰: ۲۹). ایجاد و ترمیم این همه بناهای خیریه و عام‌المنفعه به همت و توجه امیر علی شیرنویبی، کاری است که در زمان کم‌تر وزیری صورت گرفته است. این همه باعث نام‌آوری آن وزیر دانش‌مند در خراسان و اطراف آن گردیده بود که تا امروز نام او را ماندگار ساخته است.

بناهای عام‌المنفعه‌یی که نوایی آن‌ها را ساخته در هرات خلاصه نمی‌شده، بل که توابع هرات نیز از همت و برکات این وزیر دانش‌مند، برخوردار می‌شدند. از آن جمله بناهایی در مشهد و نیشاپور تا اکنون باقی است. هفت اثر موجود در ایران امروز از یادگارهای امیر علی شیرنویبی عبارت‌اند از: «ایوان جنوبی صحن عتیق مقبره امام رضا؛ مزار شیخ فریدالدین عطار؛ آب‌نهر خیابان در مشهد؛ رباط سنگ‌بست؛ رباط دیزآباد؛ سد آجری قریه طرُق؛ و بقعه امیر قاسم انوار در قریه لنگر در خرگرد جام» (حکمت، ۱۳۳۲: ی). این بناها همین اکنون موجوداند و از آثار ارزش‌مند و نفیس مشهد و نیشابور به شمار می‌روند.

ذبیح‌الله صفا در باب سنگ‌مزار عطار که آن را امیر علی شیرنویبی ساخته و اعمار نموده بود، گفته است که این بنای ارزش‌مند، «بازمانده ۳۷۰ بقعه‌یی است که ایجاد یا تعمیر کرده و ۹۰ رباطی است که ساخته است» (۱۳۸۹: ۴ / ۳۸۴). تأیید ۳۷۰ بقعه خیریه و ۹۰ رباط و انتساب آن به امیر علی شیرنویبی، بیان‌گر کارهای کثیری است که آن مرد بزرگ انجام داده و در تمدن دوره تیموریان، کسی فکر نمی‌شود به اندازه وی اثرگذار بوده باشد.

برخلاف زمام‌داران و اراکین دولت‌ها و حاکمیت‌های دیگر که گاهی به حیف و میل بیت‌المال کشور اقدام می‌کنند، امیر علی شیرنویبی، داشته‌های شخصی خود را در راه خدا و برای منافع عمومی وقف می‌نمود تا عاید و محصول آن‌ها به آموزش علوم و مدارس و مراکز علمی به مصرف برسد. موقوفات امیر علی شیرنویبی به حدی زیاد بوده که ثبت نام و مشخصات آن‌ها و ذکر مقررات اجرای آن‌ها رساله‌یی را شکل داده بود. بر اساس آن چه علی‌اصغر حکمت در مقدمه *مجالس‌النفایس* (۱۳۳۲: کب) به نقل از رساله «وقف‌نامه» امیر علی شیرنویبی ذکر کرده، تنها در ولایت هرات، بر علاوه بناهای عام‌المنفعه که ساخته بوده، موقوفات امیر نام‌دار، قرار زیر بوده است:

- چهار تیمچه یا مارکیت تجارتی در شهر هرات: یک تیمچه در بازار ملک دارای عمارت دوطبقه؛ یک تیمچه واقع در دروازه عراق؛ یک تیمچه دوطبقه در دروازه ملک؛ و یک تیمچه دیگر نیز در شهر هرات. این تیمچه‌ها در آن دوران، مراکز تجارتی ارزش‌مندی بوده‌اند که هرکدام، مشتمل بر شمار زیادی دُکان‌ها در دو طرف بوده‌اند و دروازه‌یی داشته‌اند که از طرف شب، مسدود می‌شده و

محفوظ بوده است. بیش تر این تیمچه ها دو طبقه بوده اند، که تاجران در آن ها به خرید و فروش و تجارت می پرداخته اند. نمونه این تیمچه ها هنوز در شهر قدیم هرات باقی است. از جمله تیمچه حاجی موسی را در چهارسوق شهر کهنه را می توان نام برد، که در سمت شرقی حوض چهارسوق هرات هنوز وجود دارد و در آن جا مردم به تجارت می پردازند.

- بیست و سه دربند دکان در مواضع متعدد از شهر هرات: شش باب دکان در بازار ملک؛ چهار باب دکان در دروازه عراق؛ هشت باب دکان در دروازه ملک؛ چهار باب دکان در کوچه زاغان و مواضع دیگر. این دکان ها در به ترین مواضع شهر هرات، بل که در مناطق تجارتی موقعیت داشته که از نگاه ارزش و عایدات خود به ترین بوده اند.

- دو صد و هفتاد و شش و نیم جریب باغ و زمین تنها در شهر و اطراف شهر هرات. این زمین های موقوفه در بادمریان کنار شهر هرات در آن روزگار، در بلوک انجیل در شرق شهر هرات، در محل خواجه شهاب واقع بلوک گذره و روستاهای دیگر این بلوک واقع بوده که به ترین زمین های زراعتی و تاکستان های انگوری بوده اند.

امیر علی شیر نوایی، در رساله وقفیه مقرر داشته بوده که محصولات این همه املاک وقفی، باید به گونه مشخص در راه های دانش گستری به مصرف برسد و از عاید آن ها، مصارف و خرج طالبان علوم در مدارس پرداخته شود و معاش استادانی پرداخته شود که به تدریس در آن مدارس مصروف اند. مطابق آن چه علی اصغر حکمت در مقدمه *مجالس النقایس* (۱۳۳۲: کج) تذکر داده، امیر دستور داده بوده که از عاید موقوفات این وظایف پرداخته شود:

- به هریک از دو تن عالم مدرس، یک هزار و دویست عدد طلا و بیست و چهار بار غله که یک ثلث آن جو و دو ثلث گندم باشد، داده شود.

- به هر حلقه درس یازده طالب، مجموعاً بیست و دو نفر مشغول تحصیل می باشند. به شش تن قوی و عالی، هر کدام ۲۴ عدد طلا و پنج بار غله، به هشت تن متوسط، هر کدام شانزده عدد طلا و چهار بار گندم، و به هر کدام از هشت تن آخر، دوازده عدد طلا و سه بار غله داده شود.

- برای شیخ یک هزار عدد طلا و ده بار غله جو و گندم؛ به واعظ پنج صد عدد طلا و ده بار گندم؛ به امام جمعه مسجد جامع پنج صد عدد طلا و ده بار گندم؛ برای مقری دویست عدد طلا و پنج بار گندم.

به همین گونه برای طباق خانقاه و طبق چی و سایر کسانی که به امور خیریه مصروف انجام وظایف بوده‌اند، برای هر کدام مطابق کار و خدماتش، وظیفه‌یی از عایدات موقوفات مشخص ساخته بوده که پرداخته شود.

این مارکت‌ها و دکان‌ها و این زمین‌های موقوفه، با دستور نحوه مصارف عایدات آن‌ها، همه در رساله وقف‌نامه که به زبان ترکی جغتایی نوشته شده است، به گونه مشخص با حدود اربعه ثبت بوده است.

مناقشه / گفت‌وگوی پژوهش

مباحث این مقاله، این را به دست می‌دهد که امیر علی شیر نوایی، یکی از ستون‌های ایجاد تمدن دوره تیموریان هرات بوده است. این ویژگی وی اسبابی داشته که می‌شود بدان‌ها اشاره کرد. صداقت و معنویت محوری نوایی باعث شده بود تا خودش مورد توجه و اعتماد سلطان قرار گیرد؛ از این رو، صلاحیت زیادی در انجام کارها به او سپرده شده است؛ از سوی دیگر، وی با اهل فضل و ادب و دانش محشور بود، و طیف بزرگی از اهل دانش و ادب، به خدمت او بودند و وی از آنان قدر می‌کرد و ارج‌مندشان می‌داشت. این باعث می‌شد تا همه اهل دانش و ادب، مثل خودش در ترقی و پیشرفت امور گام بردارند و تلاش ورزند.

مهم‌ترین رمز پیشرفت کارهای ادبی و علمی، عمران‌ها و امور عام‌المنفعه نوایی، وارسته‌گی و تقوای او در برخورد به امور دنیوی و نفسانی بوده است؛ چنان که معلوم است، وی تا آخر عمر ازدواج نکرد و از این رو در تذکره‌ها و منابع تاریخی، هیچ فرزند و اعقابی بدو منسوب نشده و از او به یادگار نمانده است. نوایی همه هم و فکرش، خدمت به خلق الله بوده و می‌کوشیده تمام حیات خویش را وقف کارهای علمی، ادبی و خدمات بزرگ برای اهل علم و عموم مردم کند؛ بنابراین، وی در زنده‌گی همه آن‌چه از مال و ثروت در دست داشت، آن را به کارهای خیر و در انکشاف دانش و تمدن به مصرف می‌رساند. مطابق آن‌چه منابع تاریخی نوشته‌اند و در این مقاله یادآوری شد، همه داروندار خویش را بعد از خود وقف کرده بود تا به مواضع خیر به مصرف برسد.

همه این ویژگی‌هایی که یاد شد، اسبابی را فراهم می‌آورد تا امیر علی شیر نوایی شخصیتی ممتاز در ایجاد تمدن دوره تیموریان باشد و نقش بسیار ارزنده و منحصر به فرد را در شکوفایی ادب و دانش و فرهنگ و تمدن ایفا نماید.

نتیجه گیری

از آن چه در این مقاله گفته آمد، به نتایجی دست می یابیم که در زیر ارائه می شود:

- امیر علی شیر نوایی، وزیر دانش مند دوران تیموریان هرات در محیط فرهنگی و تمدنی زاده شد، بادب و تمدن پرورده شد و با شایسته گی و تمدن پروری وزارتش را در حاکمیت تیموریان به نیک نامی گذراند؛ چنان که کم تر وزیری توانسته به چنین موفقیت و نیک نامی به انجام چنین کارهای بزرگ دست یافته باشد؛

- نوایی به دانش و فرهنگ و مظاهر تمدن، ارزش زیادی قائل بود. او از اهل دانش و معرفت و از ارباب هنر، تقدیر می نمود و عزیزشان می داشت؛ به مولانا جامی که از افاضل روزگار بود، احترام شایان قائل می شد و با وی روزگار می گذراند. شاعران و نویسندگان و اهل علم، نسبت این قدردانی از علم، آثار خویش را بدو تقدیم می داشتند و یا به نام او مسجل می ساختند؛

- امیر علی شیر نوایی باوجود مصروفیت های سیاسی و انجام وظایف دولتی، برعلاوه تقدیر از اهل دانش و هنر، خود نیز به آفرینش آثار ارزش مندی در زمینه های گوناگون به زبان فارسی و ترکی همت گماشت. این آثار بیان گر همت عالی نوایی در تمدن آفرینی است و کم تر کسی از اهل سیاست و حاکمیت، توانسته چنین آثار ارزش مند و حجیمی را از خود به یادگار گذارد؛

- امیر علی شیر نوایی، خدمات اجتماعی و عام المنفعه مادی زیادی را از خود به جا گذاشت. او به ایجاد و آبادانی مدارس دینی، مساجد، خانقاه ها، راه ها، پل های زیادی در هرات و سایر ولایات زیر حاکمیت تیموریان اقدام کرد. هم چنان ساختن حمام، رباط و تیمچه یا مراکز تجاری نیز از کارهای ارزش مند او بود. او در آخر عمر خویش تعداد زیادی از تأسیسات عام المنفعه و باغ و زمین را در راه اعتلای دانش و معنویت وقف کرد. هم چنان او با ثبت دارایی های موقوفه خود در رساله وقفیه دستور داده بود، عایدات آن موقوفات در راه اعتلای دانش و مصارف مدارس به مصرف رسد و بدین گونه، سهم خویش را در راه شکوفایی دانش و تمدن، ایفا نمود؛

- این همه خدمات معنوی و مادی امیر علی شیر نوایی، بیان گر این است که وی در دانش و فرهنگ و تمدن دوره تیموریان، سهم بزرگی داشته است؛ به حدی که کم تر کسی توانسته چنین دست آوردهایی را در دوره تیموریان و حتا در تاریخ خراسان داشته باشد.

سرچشمه‌ها

۱. ادنه‌وی، احمد بن محمد. (۱۴۱۷ ه‍.ق). **طبقات المفسرین**. تحقیق: سلیمان بن صالح الخزی. چ اول. سعودی: مكتبة العلوم والحكم.
۲. افضلی، محمد اسلم. (۱۳۹۰). **هرات در عهد تیموریان**. هرات: انتشارات احراری.
۳. استرآبادی، میرزا مهدی. (۱۳۷۴). **سنگ‌لاخ: فرهنگ ترکی به فارسی**. به کوشش روشن خیای. تهران: نشر مرکز.
۴. بابانی بغدادی، اسماعیل بن محمد. (۱۹۵۱). **هدیه العارفین أسماء المؤلفین وآثار المصنفین**. دو جلد. چ اول. بیروت - لبنان: دار إحياء التراث العربی.
۵. بابر پادشاه، ظهیرالدین محمد. (۱۳۰۸). **بابرنامه موسوم به توزک بابر**. ترجمه عبدالرحیم خان خانان. بمبئی: میرزا محمد شیرازی ملک الکتاب.
۶. توحیدی‌پور، مهدی. (۱۳۶۵). «**مقدمه نفحات الانس من حضرات القدس**». چ دوم. ایران: انتشارات محمودی.
۷. حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله. (۱۹۴۱ م). **کشف الظنون عن أسامی الکتب والفنون**. شش جلد. بغداد: مكتبة المثنی.
۸. حسنی، عطاءالله و لیمائی امیر نعمتی. (تابستان ۱۳۹۲). «**شخصیت سیاسی - ادبی امیر علی شیر نواپی و اثربخشی مکتب‌ساز او**». ایران: فصلنامه مسکویه. سال هشتم. شماره ۲۵. <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=247788>
۹. حسنی طالبی، عبدالحی بن فخرالدین. (۱۴۲۰ ه‍. ۱۹۹۹ م). **الإعلام بمن فی تاریخ الهند من الأعلام**. مسمی به نزهة الخواطر وبهجة المسامع والنواظر. بیروت - لبنان: دار ابن حزم.
۱۰. حکمت، علی اصغر. (۱۳۳۳). «**مقدمه مجالس النفایس**». نسخه پی. دی. اف. مرکز تحقیقات کمپیوتری علوم اسلامی.

۱۱. رفیعی، امیر تیمور و فراهانی، احترام اسفینی. (بی‌تا). «**امیر علی شیر نواپی و نقش سیاسی فرهنگی او در عصر تیموری**». مجله پژوهش‌نامه تاریخ. سال پنجم. شماره بیستم. قابل دسترس در:

<chrome-extension://efaidnbmnnnbpcjpcglclefindmkaj/http://ensani.ir/file/download/article/-۱۰۲۴۸-۱۵۹۶۹۵۹۷۴

۱۲. صفاء ذبیح‌الله، (۱۳۸۹). **تاریخ ادبیات در ایران**. چ سیزدهم، تهران: دیبا.
 ۱۳. طیبی، عبد الحکیم، (۱۳۶۸). **تاریخ مختصر هرات در عصر تیموریان**. با مقدمه سرور مولایی. چ اول، تهران: انتشارات هیرمند.
 ۱۴. فکری سلجوقی، عبدالرؤف، (۱۳۴۹). **خیابان**. کابل: نشرات انجمن جامی.
 ۱۵. فکری سلجوقی، عبدالرؤف، (۱۳۹۰). **هرات‌نامه**. به کوشش محمد مسعود رجایی و غلام سخی غیرت، چاپ اول، هرات: مطبعه افغانستان تایمز.
 ۱۶. واحدی جوزجانی، محمد یعقوب، (۱۳۴۶). **امیر علی شیر نوایی (فانی)**. کابل: انجمن تاریخ.
 ۱۷. همایون، سرور، (۱۳۸۰). **هرات در دوره تیموری‌ها**. پشاور: اداره کتابخانه سیار اریک.
 ۱۸. هیئت، محمد جواد، (۱۳۶۵). **سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی**. چ نخست، تهران: نشر نو.
-
-